

idrak

Dini Arařtırmalar Dergisi / Journal of Religious Studies
Cilt/Volume-2 • Sayı/Issue-2 • Aralık 2022

Cilt | Volume: 2 • Sayı | Issue: 2
15 Aralık | December 15, 2022

İbn Haldun'a Göre Toplumların Karakteristik Özellikleri

Characteristics of Societies According to Ibn Khaldun

Burhan Baş

Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Giresun/Türkiye.
Graduate Student, Giresun University, Institute of Social Sciences, Department Philosophy And Religious Studies, Giresun/Türkiye.
brhnbs28@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4868-5462

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Date Received: 30 Eylül | September 2022
Kabul Tarihi | Date Accepted: 20 Kasım | November 2022
Yayın Tarihi | Date Published: 15 Aralık | December 2022

Atıf | Cite as

Baş, Burhan. "İbn Haldun'a Göre Toplumların Karakteristik Özellikleri". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (Aralık 2022), 376-402.

İntihal | Plagiarism

Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir.

This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Telif | Copyright ©

idrak'te yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.
The copyrights of articles published in idrak belong to their authors.

Published by Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
Giresun University Faculty of Islamic Sciences, 28200, Giresun, Türkiye.

İbn Haldûn'a Göre Toplumların Karakteristik Özellikleri

Öz

İbn Haldûn (1332-1406) 19. yüzyılda yaşamış Tunus'lu tarih ve toplum bilimcisidir. Sosyoloji literatürüne Mukaddime adlı eseriyle beraber asabiyet, umran, bedevîlik ve hadarîlik kavramlarını kazandıran bir bilim insanıdır. Araştırmamızın ana temasını onun Mukaddime adlı eseri oluşturacaktır. Eserinde ele aldığı konulardan coğrafyalar, iklimler ve toplumlarla ilgili görüşleri irdelenecektir. Bilhassa toplumların (Arap, Berberî, Türk, Fars, Kürt ve Slavların) karakteristik özellikleriyle (çalışkan, savaşçı, devletçi vs.) ilgili tespitlerine açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Coğrafya ve iklim şartlarının toplumlar üzerindeki etkisine dikkat çekilecektir. Böylece İbn Haldûn'un sözü geçen toplumlar ile ilgili görüşlerini detaylıca inceleyip, onun perspektifinden bu toplumların durumu ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, Mukaddime, Toplum Karakterleri, Araplar, Türkler.

Characteristics of Societies According to Ibn Khaldûn

Abstract

Ibn Khaldûn (1332-1406) was a Tunisian history and social scientist who lived in the 14th century. He is a scientist who introduced the concepts of asabiyya, umran, bedouinism and hadarîsm to the sociological literature with Muqaddima. The main theme of our research will be his work Muqaddima. His views on geographies, climates and societies will be analyzed. In particular, the characteristic features of societies (Arabs, Berbers, Turks, Persians, Kurds, and Slavs) such as being hardworking, warrior, statist, etc. will be clarified. Thus, attention will be drawn to the effect of geography and climatic conditions on societies. Thus, we will examine Ibn Khaldûn's views on these societies in detail and look at the situation of these societies from his perspective.

Keywords: Ibn Khaldûn, Muqaddima, Characters of Society, Arabs, Turks.

Giriş

İbn Haldûn gerek İslam dünyasında gerekse dünya düşünce tarihinde özel yerlerden birine sahip olan bir düşünürdür. Onun düşünceleri özgündür. Kimilerine göre o tarihçi, medeniyet ya da kültür tarihçisi; kimilerine göre siyasi düşünür, iktisatçı, hukukçu, şehirci kimilerine göre ise ilahiyatçıdır. Bunun nedeni onun kaleme almış olduğu *Mukaddime* adlı eserinin içerik açısından zenginliği. Eserinde toplumbilim konularına dair tarih, iktisat, hukuk, siyaset, şehir, çevre ve ilahiyat gibi sahalarda fikir beyan etmiştir. O yaşamış olduğu coğrafyalarda karşılaştığı toplumları incelemiştir. Toplumların karakterlerini ise bulunduğu coğrafya ile değerlendirmiştir. Bu nedenle onun eseri hem Doğu dünyası hem de Batı dünyası toplumbilim düşünürlerinin dikkatini çekmiştir. Belirtmek gerekir ki bugün onun *Mukaddime* adlı eseri Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Portekizce, Hintçe, Japonca, Rusça, Farsça, Urduca ve Türkçe gibi dünya dillerine tercüme edilmiştir.¹

İbn Haldûn'un tam adı Ebu Zeyd Veliyyuddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî'dir. O, aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olup Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelip yerleşen, sonra da Kuzey Afrika'ya göç eden köklü ve tanınmış bir ailenin çocuğu olarak 27 Mayıs 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Bu soydan olup da Endülüs'e ilk gelen kişi Halid b. Osman'dır. Endülüslüler bazen isimlerin sonlarına vav ve nun ekleyerek Zeyd'un, Hamd'un şeklinde telaffuz ettiklerinden Halid ismini de Haldûn şeklinde telaffuz etmişlerdir. Bu nedenle Halid b. Osman Haldûn'un soyundan gelenler İbn Haldûn, Benû Haldûn (Haldûn oğulları, hal-dungiller) adıyla meşhur olmuşlardır. Bu adla tanınan birçok şahıs bulunmakla beraber zamanla İbn Haldûn denilince sadece *Mukaddime*'nin yazarı Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadrami anlaşılır olmuştur.²

İbn Haldûn'u anlamak ve tanımak için onun yetiştiği sosyo-kültürel ortam ile düşünce yapısında etkili olan ilim merkezleriyle ilgili

1 Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/8-12.

2 İbni Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 16-17.

özet bilgi verilecektir. Savaşlar eşliğinde geçen ömrü ve hayatının zorluklarına dikkat çekilecektir. Devletlerin kendi içlerindeki siyaset, hukuk ve iktisat gibi alanlarda ne gibi çalışmalar olduğuna ve devlet görevlilerinin vazifelerinin tanımı yapılmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise İbn Haldûn'un toplumlarla ilgili fikirleri, tespitleri ve öngörülerini irdelenecektir. Eserinde mercek tuttuğu toplumların karakteristik (çalışkan, savaşçı, devletçi vs.) özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Onun yaklaşımıyla Arap, Berberî, Türk, Fars, Kürt ve Slavları birbirinden farklı kılan özellikler tanımlanmaya gayret edilecektir. Bu nedenle araştırmamızın ana kaynağını onun *Mukaddime* adlı eseri oluşturacaktır.

İbn Haldûn'un yetiştiği ortamlar birbirinden farklı renklere sahip kültürler ile dolmuştur. Onun yaşadığı yerlerden olan Tunus'ta, Fas'ta, Tilimsan'da, Endülüs'de ve Mısır'da farklı devletler hüküm sürmüştür. Bu devletler birbirleri arasında sık sık savaş, taht kavgaları ve kaos ortamları yaşıyorlardı. Yani bölgede uzun süre hüküm süren devletler veya yöneticiler olmamıştı. Kısa süre hüküm süren devletler ilk anda olumsuz bir durum gibi gözüксе de olumlu yanları olmuştur. İbn Haldûn gibi öğrenme hevesi olan insanlar böylesine bir ortamda birden fazla yönetim ve devlet adamı olunca etrafında bulunan farklı ilim adamlarıyla beraber çalışma fırsatı yakalamıştır.

İşte yukarıda zikredilen iktidar değişikliklerinden dolayı İbn Haldûn Endülüs'ten Tunus'a göç etmiş ve burada birçok âlimden ders almıştır. Kuzey Afrika'da alimlerin sayısının çok olmasının sebeplerinden birinin İbn Haldûn gibi alimlerin Endülüs'ten Kuzey Afrika'ya göç etmiş olmasıdır. Nitekim İbn Haldûn burada Fahreddin Razî, Muhammed b. Süleyman es-Sattî, Ahmed ez-Zevâvî, Muhammed bin İbrâhim el-Âbilî Ebû'l Kâsım İbn Rıdvan, Ebû Muhammed Abdülmüheymin el-Hâdrâmi gibi çeşitli alimlerden hadis, siyer, kıraat, fıkıh, kelam, mantık, felsefe ve matematik derslerini alma fırsatı yakalamıştır.³

O, hayatının bu parlak yıllarında veba salgınından (MÖ 1348) etkilenmiştir. Zira Tunus'ta yayılan veba birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Hatta veba hastalığından dolayı Tunus'a

3 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 21-24.

gelen alimler tekrar Fas'a geri dönmüştür. Dolayısıyla İbn Haldûn'un ders aldığı hocaların birçoğu da tekrar Fas'a gitmişlerdir. Bu durum karşısında İbn Haldûn ilmine devam etmek için Fas'a dönmek istemişse de ağabeyi Muhammed onu bu kararından vazgeçirmiştir.⁴

Fas'ta sultanın İbn Haldûn'a verdiği görevler onun düşüncesine göre daha basit düzeyde kaldığından o daha üst düzeylerde ilim yapabileceği kurumlarda yeni görevler istemiştir. Fakat isteklerine karşılık bulamayınca Fas'ın veziri ile ters düşerek tekrar Endülüs'e geri dönmüştür. O, 1362'de Gırnata'ya varmıştır. Bu dönemde Endülüs'te Nasriler devleti hüküm sürüyordu. Nasrilerin veziri İbn'ül Hatip (1313-1375) İbn Haldûn'u Fas'tan tanıyordu ve birlikte çalıştıkları dönemler olduğundan İbnü'l Hatip ona kolaylıklar sağlamış ve çok geçmeden İbn Haldûn ailesini de yanına almıştır. Fakat ilerleyen süreçte İbn Haldûn'un diğer vezirlerle arası açılmış ve doğal olarak Sultan'la olan ilişkileri de zayıflamıştır. Bu durumu İbn Haldûn "Siyasette vefa yokmuş"⁵ ibaresiyle dile getirmiş ve gittiği yerlerde yaşadığı durumu özetlemeye çalışmıştır. O daha sonra Bicaye'de haciplik görevine yükselmiş fakat burada da hareketli günler yaşamıştır. O gittiği yerlerde (Mağrib, Beskera ve Fas) siyaset ile yakından ilgilenmiştir. Yaşadıkları, onun düşünce hayatını derinden etkilese de gezmeye devam etmiştir. Gezdiği ülkelerde siyasi ayak oyunlarından bıkan İbn Haldûn Arif Oğulları (1375-1378) devletine sığınmıştır. İbn Haldûn Arif Oğulları devletinde ise İbn Seleme kalesinde kalmış, burada sonunda sükuneti bulup artık kendini bilimsel çalışmalara ve yazacağı eserlere adanmış. *el-İber* adlı eserinin girişi mahiyetindeki yazı olan *Mukaddime* adlı yazısını burada yazmıştır.⁶

Mukaddime'yi yazarken ilk önce Arapların, Berberîlerin ve Zenate⁷ kabilesinin tarihlerini incelemeye çalışmış ve bu yıllarda (1374-1378) bir hastalığa yakalansa da çok geçmeden hastalığını atlatmıştır. O, Tunus Sultan'ı Ebu Abbas'a (1370-1394) eserini tamamlamaya devam

4 Şura Arslan Dilber, *İbn Haldûn'un Devlet ve Siyaset Teorisi* (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 56-66.

5 Sezgin Kızılcılık, *Sosyoloji Tarihi 1* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2020), 44-46.

6 Dilber, *İbn Haldûn'un Devlet ve Siyaset Teorisi*, 56-66.

7 Zenate: "Berberîler'in büyük kollarından biri." Bk. Lütfi Şeyban, "Zenate", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2013), 44/246-247.

edeceğine dair bir mektup yazmış ve talebi Sultan tarafından kabul görmüştür. Kısa zamanda kendisi ve ailesi de Tunus'a dönmüştür.

Tunus'a geri döndükten sonra İbn Haldûn'un isteği burada kendisini tamamen ilime adanmak ve yeni eserler ortaya koymak olsa da anlaşılacağı üzere siyaset onun yakasını bırakmamıştır. Tunus Sultanı Ebu Abbas, İbn Haldûn'u kendine çok yakın tutmuş ve gittiği savaflara dahi onu yanında götürmüştür. İbn Haldûn bu durumdan çok rahatsız olmuş ve savaflara katılmak istememiştir. Ama bu durumu Sultan'a bildirmeden kendi içinde yaşamıştır. Tunus'ta İbn Haldûn'un yaşadığı olumsuzluklara bir örnek olarak şu olayı verebiliriz; Tunus'un siyasi çevrelerinde siyasi ağırlığı olan İbn Arafe, İbn Haldûn'un ilim olarak kendisinden yüksek olmasını çekemiyordu. Bu durumu anlayan İbn Haldûn hemen Tunus'tan ayrılmaya karar vermiş Sultan'dan izin istemiştir. Ayrılmak için izni alan İbn Haldûn gençlik yıllarını geçirdiği ve siyasi hayatını şekillendirdiği Tunus'tan yani Mağrib'den ayrılmıştır.⁸

İbn Haldûn Tunus'tan ayrıldıktan sonra dünyanın en güzel memleketi olarak adlandırdığı Mısır'a göç etmiştir (1383). Mısır'da ise önce İskenderiye şehrine gitmiş, daha sonra Kahire'ye varmıştır. Burada İbn Haldûn şehircilik açısından düşüncelerini geliştirmiştir. Çünkü Kahire onun gözünde bir bayındır şehirdir. Nil nehri kıyısına yapılan düzenli yapılar ve bahçeler onun dikkatini çekmiş ve Kahire'ye benzersiz bir ilgi duymasını sağlamıştır. Bundan dolayı İbn Haldûn'un gözünde Kahire'nin yeri çok farklıdır. İbn Haldûn Mısır'a ilk gittiğinde amacının ders vermek ve ilim halkası oluşturmak olmadığı düşünülmektedir. İbn Haldûn'un Kahire'ye ilk gidiş hedefi daha çok siyasiydi. Fakat elimizdeki verilere göre Kahire'de gördüğü ilgi ve alaka onu pek memnun etmiş ve bu durum onu Ezher Üniversitesi'nde ders vermeye itmiştir.⁹

İbn Haldûn bir süre (1384-1398) ilimle meşgul olduktan sonra Mısır Sultanı Berkuk (1382-1399) tarafından başkadılık görevine getirilmek istenmiştir. Bu dönemde Mısır'da dört büyük mezhebin her birinin başkadısı bulunmaktaydı. Bunlardan en üstün olanı Maliki

8 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 23-42.

9 Kızılçelik, *Sosyoloji Tarihi 1*, 49-51.

mezhebinin başkadısıydı. İşte bu göreve getirilmek istenen İbn Haldûn başta gönüllü olmasa da sultanın isteğiyle göreve getirilmiştir. Böyle bir prestijli görevin İbn Haldûn'a verilmesi Mısır siyasetinde büyük bir etki bıraksa da onun hayatında hiç eksik olmayan siyasi ayak oyunları yeniden başlamıştır. Fakat İbn Haldûn görevinde hakkı üstün tutması gerektiğini düşünüp her zaman adaletten yana karar verdiğinden siyasi oyunlara dayanamayıp çok geçmeden kadılık görevini bırakmıştır. 14 yıl boyunca kadılıktan uzak kalmış ve Mısır'da siyasi güç dengeleri değişince tekrar Mâlikî başkadısı olarak tayin edilmiştir. İlerleyen süreçte kısa bir süre sonra bu görevinden de azledilmiştir.¹⁰

1399 yılında Timur ordusu Şam şehrine sefer yaptığında dönemin Mısır sultanı Berkuk bu seferin Mısırın işgaliyle son bulacağını farkındaydı. Bu nedenle Timur, Mısır topraklarına gelmeden önce sefer durdurulmalıydı. Mısır Sultanı sefer emri çıkardığında ve bu seferde İbn Haldûn da bulunmaktaydı. O, bu sefere katılmamak için bazı bahaneler üretse de sefere katılmaktan kaçamadı. Çünkü İbn Haldûn seferin sonunda neler olabileceğini tahmin ediyordu. Sefer yolunda Mısır ordusunda bazı problemler yaşandı. Mısır ordusu komutanları Timur ordusuna karşı gelemeyeceklerini düşünerek geri dönmeyi Sultan'a teklif ettiler ama bu teklif reddedildi. Teklif reddedilmesine rağmen ordu komutanları kendi iradeleriyle Mısır'a geri dönme kararı aldılar ve böylece Mısır Sultanı Kahire'ye geri dönmek zorunda kaldı.¹¹

Timur'a karşı şehri savunmak konusunda sorunlar yaşayan ordu komutanları çözüm için İbn Haldûn'un fikrine başvurmuşlardır. Onun "Timur ile otağında görüşülsün ve Şam şehri sulh ile teslim edilsin" fikri kabul görmüş ve akabinde bu fikir uygun görülmuş ve devamında İbn Haldûn Timur'un otağına giderek onunla görüşme yapmıştır.

İbn Haldûn Timur'u anlatırken onun zekâsından bahsetmiştir. "Onun bir sihre veya akıl üstü şeye değil tamamen zekâ ve çalışmaya yöneldiğini" aktarmıştır. Bu görüşmede sadece Timur'dan etkilenil-

10 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 42-45.

11 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 46-48.

memiştir, Timur da İbn Haldûn'dan etkilenmiştir. Bu görüşmenin sonucunda bazı rivayetler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir; Timur, İbn Haldûn'u Semerkant'a götürmek istemiş fakat İbn Haldûn böyle bir seyahate rıza göstermemiş ve onun teklifini geri çevirmiştir. Bir diğer rivayete göre ise Timur özellikle Kuzey Afrika hakkında İbn Haldûn'dan bilgi almak istemiştir. Çünkü Timur Kuzey Afrika topraklarını kendi topraklarına katmak amacındaymış. Ama tecrübeli siyasetçi İbn Haldûn, Timur'un bu niyetini kavradığı için ona Kuzey Afrika konusunda bilgi vermek yerine toplumların doğuşu, medeniyetlerin gelişimi hakkında bilgiler vermiştir. İbn Haldûn'un bu tavrı onun Kahire'ye karşı olan sevgisinin bir ifadesi olarak rivayet edilir. Bu durum devam ederken İbn Haldûn artık işin ciddiyetini kavrayarak Timur'un yanından bir şekilde ayrılmaya karar vermiş ve kitaplarını getireceğini bahane ederek Timur'un yanından ayrılmıştır. Bu olay bir kaçış gibi anlatılır hatta İbn Haldûn'un Mısır yolunda soyulduğu da rivayetler arasındadır.¹²

İbn Haldûn daha sonra Mısır'dan da ayrılıp Timur Devleti ile irtibata geçmiştir. Rivayete göre o Timur'la 1401 yılında dört kere görüşmüştür. Eserlerinde Timur ile alakalı çok fazla bilgiye yer vermiştir. Timur ise onun bilgeliğinden yararlanmaya çalışmış olsa da İbn Haldûn anlattığı bilgileri onun kullanabileceği şekilde vermemiştir.¹³

İbn Haldûn'un Timur ile görüşmeleri her ikisine de siyasette yapılacak hamleler konusunda tecrübe kazandırmıştır. Çünkü ikisi de birbirinden övgüyle bahsetmiştir. Anlaşılan o ki ikisi de birbirlerinin fikirlerinden yararlanmaya çalışmışlardır.

Mısır'a dönen İbn Haldûn tekrardan yargıçlık yapmaya devam etmiş ve 1406 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Cenazesine dönemin yönetici, bilgin, prens ve sultan gibi görevlerde bulunanlar da katılmıştır. Bugün İbn Haldûn'un mezarı Kahire'de Sufi kabristanlığı olarak bilinen yerde bulunmaktadır.¹⁴

İşte İbn Haldûn'un hayatı böyle iken toplumların tasnifi yolundaki ilk denemelerden birini gerçekleştirmeye çalışmıştır. İbn Haldûn'a

12 Kızılçelik, *Sosyoloji Tarihi 1*, 51-52.

13 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 46-48.

14 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 53-54.

göre insanın belirli bir coğrafi alanda yaşaması o alanda yaşayan kişilerde bedensel ve ruhsal değişimler meydana getirmekteydi. Bu değişimleri kısaca şöyle özetleyebiliriz; sıcak ve kurak memleketlerin zeki ve cesur olarak değişip, soğuk memleketlerin ise hüznü, emekçi ve çilekeş olarak değiştiklerini düşünmüştür. Diğer bir tasnif yolu ise iklimdir. İbn Haldûn iklim konusunu da ele almıştır ve iklimlerin coğrafi faktörler ile beraber sosyolojik farkları ortaya çıkardığını savunmuştur. İklimler ve coğrafyalar İbn Haldûn'un toplumlar hakkındaki görüşlerinin temelini oluşturmuştur.¹⁵

Diğer yandan İbn Haldûn sosyal teorisinde hadari (şehirli) ve bedevi (köylü) ayırımına gitmiştir. Bu ayırma göre köylü insanlar iş paylaşımı yapmak zorundadırlar böylece diğer insanlar ile olan bağları daha güçlüdür. Şehirli insanlar ise kaynakların bol olmasından dolayı biraz daha rahat yaşamaya alışmış ve insanlar ile olan bağı zayıftır. Ayrıca İbn Haldûn köylülükten şehirliliğe geçmeyi bir zorunluluk olarak görmüştür çünkü İbn Haldûn'a göre köylü insanlar yardımlaşma ve iş paylaşımı gibi konularda güçlü oldukları için zenginleşirler ve bu zenginlik sonucu şehirlileşirler.¹⁶

1. Mukaddime Eseri

İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserini *el-İber* kitabının giriş bölümü olarak düşünmüş ve hiçbir zaman onu *el-İber*'den farklı bir konuma koymamıştır. O, *Mukaddime*'yi uzun bir süreçte yazmıştır. Aslında şöyle diyebiliriz: *Mukaddime*'nin fikir haline geliş süreci kısa sürse de bir külliyat olma dönemi uzun sürmüştür. Eserin uzun bir zamanda kaleme alınması doğal olarak bazı değişiklikler olmasını kaçınılmaz kılmıştır.¹⁷

İbn Haldûn ilk olarak *Mukaddime* adlı eserini Tunus Sultanı Ebu Abbas'a ithaf etmiştir. Eserin külliyat oluş sürecinin uzun sürmesi İbn Haldûn'un seyahatlarıyla ilişkilidir. Çünkü o uğradığı her ülkede esere yeni bilgiler eklemiştir. Bunun için *Mukaddime*'nin nüshalarında farklılıklar oluşmuştur. Eserin ilk nüshası Tunus nüshasıdır.

15 Gaston Bouthoul, *Zihniyetler*, çev. Selmin Evrim (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1975), 2-4.

16 Kızılçelik, *Sosyoloji Tarihi 1*, 69-78.

17 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 40-41.

Bu nüshanın çevirisi yapılırsa da günümüzde geçerliliği tartışılacak pozisyonudur.¹⁸

İbn Haldûn Tunus'tan sonra Mısır'a geçmiş ve burada da esere yenilikler eklemiştir. Değişiklikler yaptığı *Mukaddime*'yi tekrar Mısır Sultanı Berkuk'a sunmuştur. Dünyada ve Türkiye'de kullanılan *Mukaddime* nüshası bu suretten çoğaltılarak meydana gelmiştir. En önemli olan kopya da bu nüshadır.¹⁹

Eser uzun bir dönemde yazıldığından gerek Tunus gerekse Mısır nüshalarında değişiklikler yapılmıştır. Tüm değişikliklerin bulunduğu nüsha bugün Paris'te bulunmaktadır.²⁰

Eserin nüshaları ile ilgili şunlar ifade edilebilir: Tunus nüshası *Mukaddime*'nin ilk şekli olup fikirlerin gelişigüzel yazıldığı ham halidir. Bu nedenle Tunus nüshası tercümelerde kullanılmayan yazmadır. Mısır nüshası ise İbn Haldûn'un fikirlerinin olgunlaştığı ilavelerin tamamlandığı surettir. Bunun için bu suret çevirilerin yapıldığı, bölümlerin ayıklandığı bir kopyadır. Diğer bir suret olan Paris nüshası ise İbn Haldûn'un ömrünün son yıllarında kısa eklemeler yaptığı yazmadır. Çevirilerde çok kullanılmamakta ve Paris'te sergilenmektedir.²¹

Mukaddime'nin tercümesine baktığımız zaman; Osmanlı döneminde eserin tercümesinin ilk kez Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib Efendi tarafından fıkıh bahsine kadar yapıldığını görmekteyiz. Sahip efendi çeviri esnasında eseri vecizler, ayet, hadis, olay gibi bilgilerle zenginleştirmiştir. Fıkıh bahsi eserin altıncı cildine kadar işlendiğinden sonrası için yeni bir tercüme faaliyeti hasıl olmuştur. Bunun için ise Ahmet Cevdet Paşa bu görevi üstlenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa hakkında küçük bir bilgi edinmek istersek Cemil Meriç'in şu sözleri yeterli olacaktır; “yeni bir dünyanın şaşasıyla gözleri kamaşan hayalperest nesiller için, medeniyet bir teslimiyet veya temessüldür. Mefhumunu ilmi çerçevesine oturtan tek yazar.”²² Ahmet Cevdet Paşa eserin diğer bölümlerinin çevirisini tamamladıktan sonra İslam âleminin kullanımına sunmuştur. *Mukaddime*'nin ilk Türkçe çevirisi olarak sayılabilecek bu

18 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 139-149.

19 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 139-149.

20 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 139-149.

21 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 135-136.

22 Cemil Meriç, *Umrandan Uyarlığa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 35.

çeviri nüshasında kişisel yorumlar çok fazla eklenmiştir. Bu nedenle metinlere tam anlamıyla sadık kalınmamış olmakla beraber içerik zenginleştirilmiştir. Özellikle Ahmet Cevdet Paşa çeviriye uzun yorumlar eklemiş ve böylece muğlak noktaların aydınlatılması daha da kolaylaşmıştır.²³ Cevdet Paşa'nın çevirisi konuya vakıf ve eski kavramlara hâkim olan ve bunları kullanabilen kişiler için aydınlatıcı bir tercümedir. Yani İbn Haldûn'un kullandığı kavramların hiçbiri bu çeviride kaybolmamış ve anlamını bulmuştur.²⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi (29 Ekim 1923) ile beraber harf inkılabı yapılmış ve alfabe değişiklikleri yaşanmıştır. Bu değişikliklerle birlikte Türkçe'de bazı kelimelerin anlamı değişmiş veya anlamını yitirmiştir. İşte bu noktada Pirizade ve Ahmet Cevdet Paşa'nın yaptığı tercüme tam anlamıyla halkın genelinin anlayabildiği bir tercüme olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla yeni bir tercüme ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu görevi Zakir Kadiri Ugan üstlenmiş ve yeniden çeviri yapmıştır. O, Mısır baskısında eksik kalan veya harf hatası yapılmış yerleri düzeltmeye çalışmıştır. Böylece İbn Haldûn'un doğru yazdığı fakat yanlış basılan bilgileri düzeltmek istemiştir. Şayet hatalar düzeltilmeseydi ciddi problemlere yol açabilir ve okurları yanlışlara sürükleyebilirdi. Yeni çevirinin ikinci bir özelliği ise Ugan'ın da kendi yorumlarını ve şerhlerini tercüme ederken not etmiş olmasıdır. Üçüncü olarak Ugan çeviri yaparken zorlandığı ve anlamakta güçlük çektiği yerlerde Ahmet Cevdet Paşa ve Pirizade'nin yazdığı tercümeden yararlanmışır. Son olarak Ugan tercümeyi yaparken yeni gelen harf inkılabıyla beraber yeni Türkçeyle yazmaya çalışmıştır. Böylece İbn Haldûn'un ilk kez ortaya koyduğu kavramlar yeni Türkçeyle tercüme edilmiş ve eski kavramlar yeni kavramlar ile değiştirilmiştir.²⁵

Diğer bir tercüme ise Turan Dursun'un tercümesidir, fakat bu tercüme yarım kalmış ve sadece bir cilt olarak yayına girmiştir. Bu cildi değerlendirdiğimizde, Turan Dursun'un *Mukaddime*'yi Sosyalist ve Marksist bir tavırla tercüme etmeye çalıştığını görmekteyiz. Buna örnek vermek gerekirse; “Çünkü onlar henüz terk etmedikleri

23 Yavuz Yıldırım, “Türkçe’de İbn Haldûn Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (Nisan 2012), 140-174.

24 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 139-149.

25 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 143-146.

Bedevîlikteki sertlik ve dindeki sadelik hali üzere bulunuyorlardı” cümlesini tercüme ederken “Neden ki, yaşamlarındaki göçebe Arapların o kaba sabalığından ve koyu dinciliğinden sıyrılmamışlardı daha”²⁶ şeklinde ifade etmiştir. Görüldüğü üzere burada ana metne sadık kalınmamış ve anlam sapmasına gidilmiştir.

Son olarak günümüzde yararlandığımız Süleyman Uludağ’ın çevirisi en yaygın olanıdır. Bu tercümede Mısır’daki en sağlıklı *Mukaddime* nüshasından yararlanılmıştır. Uludağ’ın tercümesi elimizde bulunan tercüme arasında en geniş giriş bölümü olan *Mukaddime* tercümesidir. Çeviride kitapla beraber eserin hangi dillerde çeviriler yapıldığı bilgisi verilmektedir. Bu durum diğer dillerle mukayeseli çalışmak isteyenlere imkân sunmaktadır. Bu tercümede uzunca dipnotlar kullanılmış, kapalı yerler izah edilmeye çalışılmış ve yazılan metnin anlaşılması kolay hale getirilmiştir. İbn Haldûn’un kullandığı istihlamlar tamamen aynı bırakılmış, sadece onlara izahlar getirilmiştir. Böylece okuyucunun hem İbn Haldûn’un yazımından keyif almasını hem de anlamadığı istihlamları açıklamalardan okuması sağlanmıştır.²⁷

Ayrıca Hayri Kırbasoğlu, bu çevirinin zaafalarını “İbn Haldûn’un *Mukaddimesinin* yeni bir tercümesi üzerine” ve “*Mukaddime*’ye yazılan giriş bir intihal mi?” başlıklı makalelerinde değerlendirmiştir.²⁸ Bu yapılan çalışmada Uludağ tercümesinin olumlu ve olumsuz yönleri ele alınmıştır. Sert bir şekilde Süleyman Uludağ tercümesini eleştiren Kırbasoğlu yeni bir tercümenin gerekliliklerini bu çalışmalarında ele almıştır.

Yine Hilmi Ziya Ülken’in çevirisinden kısaca bahsedilebilir. Bu çalışmada mütercim sadece *Mukaddime*’de yer alan bazı fasılların bazı bablarını seçerek onları tercüme etmiştir.

Özetle Osmanlı’nın son dönemlerinde tercüme faaliyeti yaygınlaşmış ve *Mukaddime* çok önemsenmiştir. Çevirilerle ilgili kısaca şunlar

26 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 146-148.

27 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 139-149.

28 Yıldırım, “Türkçe’de İbn Haldûn Üzerine Yapılan Çalışmalar”, 140-174. Geniş bilgi için Bk.; Mehmed Hayri, Kırbasoğlu, “Mukaddime’ye Yazılan ‘Giriş’ Bir İntihal mi?”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 1985), 1; Mehmed Hayri, Kırbasoğlu, “İbn Haldûn’un ‘Mukaddime’sinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 1985), 1.

ifade edilebilir: Pirizade ve Ahmet Cevdet Paşanın tercümeleri daha sağlıklıken kullanımı daha zordur. Çünkü Arapça'ya yakın ifadeler bulunmakta bu durumda metnin kolay anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Buna rağmen çeviri çok sağlıklıdır ve mütercimlerin kendi görüşlerini içermektedir. Diğer bir tercüme ise yeni Türk alfabesi ile yazılmış Ugan'ın tercümesidir. Bu çeviride İbn Haldûn'un bazı ıstılahlarının Türkçeye çevirme gayreti gözlenmiştir. Turan Dursun'un çevirisinde ise Sosyalist ve Marksist yönlendirmeler mevcuttur. Bu yönlendirmeler eseri sağlıklı kılmakta ve İbn Haldûn'un görüşlerini anlamından koparmaktadır. Süleyman Uludağ çevirisi ise günümüzde en sağlıklı çeviri olarak görülmektedir. Çünkü bu çeviride hem ıstılahlar kullanılmış hem de bu ıstılahların izahları yapılmıştır. Uludağ'ın yaptığı çevirinin kendi içinde kısmen olduğu düşünülse de zaafı vardır ve bu zaafı Hayri Kırbasoğlu değerlendirerek Uludağ'ın yaptığı çevirinin de eksik yönlerini vurgulamıştır.

1. İklim ve Coğrafyanın Toplum Üzerindeki Etkileri ve İbn Haldûn'un İklim Teorisi

İklim genellikle "ekvatordan kuzey kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her biri; coğrafi alan, muntika, diyar"²⁹ olarak tanımlanmaktadır. İklim İslam âlimleri tarafından da yediye ayrılmıştır. İklim hep ilgi çekici bir konu olmuştur. Çünkü insan yaşadığı iklimi merak etmiştir ki bu yüzden iklimin insanlar üzerindeki etkisi kaçınılmaz bir gerçektir. Bugün modern bilimler bu iklim teorisini destekleyecek nitelikte çalışmalar yapmaktadır. İbn Haldûn ise iklimle ilgili görüşlerini yüzyıllar öncesinden aktarmış ve kendi görüşlerini çok sağlam temellere oturtmuştur. Bu nedenle onun görüşleri günümüzde bile coğrafi bilimlere öncülük etmektedir. Bu bağlamda onun iklimle ilgili açıklamaları eserindeki kavimlerle olan görüşlerini anlamamıza kılavuzluk edecektir.

İbn Haldûn iklim teorisini üç başlık altında temellendirmiştir: Soğuk iklimler, ılıman iklimler, sıcak iklimler. Bu başlıkları da yedi temel parçaya bölmüştür, sırayla saymak gerekirse: Soğuk iklimler; aşırı soğuk (7. İklim Bölgesi), soğuk (6. İklim Bölgesi), ılıman iklimler;

²⁹ Mahmut Ak, "İklim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/28-30.

soğuk havaya yakın ılıman (5. İklim Bölgesi), mutedil hava (4. İklim Bölgesi), sıcak havaya yakın ılıman (3. İklim Bölgesi), sıcak iklimler; sıcak (2. İklim Bölgesi) ve aşırı sıcak (1. İklim Bölgesi). Bu şekilde toplamda yedi parçaya bölünmüştür.³⁰

Her bir parçanın belirli bir bölgesi bulunmaktadır. Bunu eserinde iklim çeşitliliğini göz önünde bulunduran haritalar eşliğinde geniş bir şekilde açıklamıştır. Bu harita günümüz modern haritalarına benze-memektedir ve daha sonraki araştırmacılar tarafından günümüzde kullandığımız haritalar ile uyumlu hale getirilmiştir.³¹

İbn Haldûn iklimlerin insanlara olan etkisini şöyle anlatmıştır: Soğuk ve sıcak iklimlerdeki insanlar genellikle gümüş, altın ve benzeri ticaret eşyalarını kullanmazlar, bunun yerine daha çok takas usulünü kullanmaya meyillidirler. Din konusunda ise daha rahattırlar fakat soğuk ve sıcak iklimlerin insanları çoğu yönden benzese de din konusunda ayrılıkları vardır. Soğuk iklimler bir tanrının koruyuculuğunu ve himayesini genellikle kabul etmezler ve din yokmuş gibi davranmaya meyillidirler. Sıcak iklimde bulunan insanlar ise dini kabul ederler fakat onun üstüne pek fazla düşmezler. Burada örneği şöyle vermiştir: Habeşistan'a İslam geldikten sonra her ne kadar İslam'ı kabul etseler de Hristiyanlık dinine devam eden gelenekleri olmuştur.³² İbn Haldûn'a göre bu iki iklimde de din ortaya çıkmamıştır ve devlet, teşkilat, organizasyon, planlama vb. yapılar çok zayıf olmuştur. Çünkü iklim koşulları elverişli olmadığından burada yaşayan insanların da teşkilatlanamayacağını düşünmüştür.³³

İlman iklime ise büyük değer vermiş ve genellikle medeniyetin bu iklimlerden çıktığını, bu iklimlere din gönderildiğini ve dinin kullarlarını uygulamada bu iklim insanların daha disiplinli olduğunu gözlemlemiştir. İlman iklimin sıcağa ve soğuğa yakın yerleri vardır. Bu nedenle buralarda yaşayan toplumlar çok güçlüdürler ve dünya medeniyetinin beşiği sayılabilecek konumdadırlar.³⁴

30 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 230-258.

31 Cemalettin Şahin - Rauf Belge, "İbn Haldûn'da Coğrafi Determinizm", *Akademik Bakış Dergisi* 1/57 (Ekim 2016), 448-462.

32 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 260-265.

33 Şahin - Belge, "İbn Haldûn'da Coğrafi Determinizm", 448-462.

34 Şahin - Belge, "İbn Haldûn'da Coğrafi Determinizm", 448-462.

O, bu iklim bölgelerinin hangi yerleri kapsadığını uzun uzun anlatmıştır. Bu bağlamda bizim çalışmamızın ana konusu da kavimlerin iklim bölgelerine göre kazandıkları karakteristik özellikler olduğundan konuyla ilgili İbn Haldûn'un görüşlerine, tespitlerine yer verilecektir. Onun tespitlerine göre Araplar, Farslar, Kürtler 3. iklim bölgesinde, Berberîler 4. iklim bölgesinde, Türkler 6. iklim bölgesinde, Slavlar ise 7. iklim bölgesindedir.

2. Kavimler Hakkındaki Görüşleri

İbn Haldûn yukarıda zikredildiği gibi çok seyahat etmiş, farklı coğrafyaların insanını, toplumlarını görmüş, siyasetle uğraşmış ve sultanlarla tanışmıştır. Bu nedenle iyi bir sosyolog olmasının yanı sıra aynı zamanda coğrafyacı, tarihçi ve siyasetçidir. Tüm bunları topladığımızda onun toplumlarla ilgili görüşleri günümüze kadar geçerli olmakla birlikte günümüze dair anlamlı mesajlar vermektedir. İbn Haldûn *Mukaddime* adlı eserinde Arap, Berberî, Türk, Kürt, Acem ve Slavları incelemiştir. Çalışmamızın bu kısmından sonra İbn Haldûn'un bu kavimlerle ilgili görüşlerini aktarmaya çalışıp onun tespitlerinin halen geçerli olup olmadığını izah etmeye çabalayacağız. Böylece İbn Haldûn'un gözüyle evrensel anlamda toplumların karakterlerini mercek altına alacağız.

3.1. *Mukaddime*'de Araplar

Eserin başlangıcında amaç Berberî tarihini yazmak olsa da Arap tarihinden ve Arap milletinden objektif ve cesur bir şekilde bahsedilmiştir. *Mukaddime*'de Araplar en çok ele alınan milletlerden biri olduğundan en çok onlara dair bilgilere yer verilmiştir.

Mukaddime'de Araplar'a has yaşam tarzından öngörülmüş olsa da her toplum için tanımlanan iki kavram vardır: 'Bedevî ve Hadaî'. Bedevî; çöl ve vahalarda develeriyle birlikte konar göçer olarak yaşayan Araplar'a verilen addır.³⁵ Hadaî ise; yerleşik hayat, medeniyet anlamlarına gelmekte olup şehir toplumunu temsil etmektedir.³⁶ Bu

35 Mustafa Fayda, "Bedevi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/311-317.

36 Fayda, "Bedevi", 5/311-317.

iki kavram sadece Arap milletini incelerken değil diğer milletleri incelerken de bize yardımcı olacaktır.

Arapların ortaya çıkışı doğal nedenlere bağlanmıştır. Burada Araplardan kasıt Bedevî Araplardır. Bedevî yaşam tarzı zikredildiği gibi çölde geçmektedir ve bu durum İbn Haldûn'un geliştirdiği *umran* teorisini³⁷ Araplar için ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.³⁸

İbn Haldûn'a göre Bedevî Arapların nesepleri karışmamıştır. Çünkü Bedevîler kırsal kesimde yaşamış ve sadece birbirleri arasında nesep bağı kurmuşlardır. Bu haliyle hadarîlikten uzak kalmışlardır. Hadarî Araplar ise karışık, çünkü onlar yerleşik hayatta olduklarından dışarıdan gelen göçlere açıktı. Bu durum İbn Haldûn'a göre asabiyet³⁹ duygusunu azaltıyor ve daha karma bir toplum yapısı oluşuyordu.⁴⁰

İbn Haldûn, Araplar için "yağmacı ve talancıdır" ifadesini kullanmıştır. Araplar basit işleri yapar, coğrafi olarak kolay arazilere saldırır, karşılarına bir engel veya sarp bir yokuş çıktığında hemen pes eder ve vazgeçerlerdi. Bu nedenle sarp yerlerde bulunan topluluklar Arapların bu tür yağmalarından kurtulmuşlardır. Diğer taraftan düz alanlardaki topluluklar ise onların saldırılarından kaçamamışlardır. Araplar bu alanlardaki toplulukları kendi hakimiyetlerine geçinceye kadar dağıtıp toplumsal parçalanmaya yol açmışlardır.⁴¹

Arapların saldırı, baskı, şiddet, yağma kullanarak elde ettiği topluluklarda halkın yaşantısı giderek mahvolmuştur. Çünkü Arapların

37 İbn Haldûn'a göre; "Mamurluk, inar etme, şenlendirme, abad, bayındır olma ve gelişme anlamlarına gelir. Umran, ihtiyaçların giderilmesi ve ünsiyet edilmesi amacıyla şehirlere ve köylere yerleşmekten ibarettir." İbn Haldûn insanların yaşadığı sosyal hayata umran demiştir ve burada toprağa yerleşmeyi şart koşmamıştır, yerleşik umrana hadari umran, göçebe umrana ise bedevi umran adı vermiştir, ve bu ilmi kendisinin kurduğunu defalarca dile getirmiştir. Bu ilmin öznesi de insandır ve onun yaşadığı toplumdur. Umran teorisi ile ilgili daha geniş bilgi için bk: Cemil Meriç, *Umrandan Uygurluğa* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

38 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 323-324.

39 Asabiyet; "Sözlükte bağ, sinir, bir toplumun ileri gelenleri, insan topluluğu ve kişinin baba tarafından akrabaları, yani kavmi ve kabilesi gibi değişik anlamlara gelir." Bk. Mustafa Çağrıncı, "Asabiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul TDV Yayınları, 1991), 3/453-455. İbn Haldûn'un tanımı ise; "Asabiyetten maksat savunmada galip gelme olup Buda ancak nesep ile gerçekleşir çünkü hısım akraba arasında yardımlaşma esastır. Yabancılar ve birbirine uzak olanlar arasında ise yan çizme, sıvışmak esastır." Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 325-327.

40 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 325-327.

41 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 364.

doğal bir toplum olmasında rol oynayan Bedevîlik yani yabancı yaşam tarzı onlarda hep muhafaza edilmiştir. *Mukaddime*'de "Onların geçimleri muzraklarıyla beraberdir eğer bir fırsatını bulursa hemen orayı yağma etmekten kaçınmazlar ve böylece toplum yapılarını da bozarlar."⁴² ifadesi onların Bedevî yaşam tarzını tanımlamaktadır.

Araplar kendi toplumlarında emek ve sanatı önemsemezler. Sanatkarın ve zanaatkarın emeklerini hiçe sayarlar. Bu durum Arapların karakterine de yansımıştır. Şöyle ki; Arap toplumunda bir insan sanat veya zanaat yapmak istediğinde onun talan edileceğini bilir ve bundan dolayı böyle bir işe kalkışmak istemez, böylece toplum bu konularda perişan olur ve ileri gitmezdi.⁴³

Ayrıca Arap toplumları devletleşme açısından zayıf kaldıkları için kanunları uygulama hususunda da keyfi davranışlar sergilemişlerdir. Bu keyfi davranışlara örnekler verecek olursak; vergi alırken veya orduya asker alırken konulan kanunlar çok iyi şekilde uygular, iş toplum düzeni veya işlenen bir suçun takibi olduğunda ise kanunların uygulanması çok güçtü. İşte bu keyfilikten ötürü Arap toplumları fesada uğramaya devam etmiş ve güçlü bir devlet yapısı gözükmemiştir.⁴⁴

Diğer bir konu ise Arapların riyaset konusunda birbirleriyle yarışmasıdır. Bu konuda Araplar riyaseti kimseye bırakmak istememiştir. Yani bir halife riyaseti ele geçirdiğinde onu tamamen kendi kontrolü altına alarak başka bir kimseyi güç haline getirmez, tek gücün kendisi olması için gerekli olan her şeyi yapardı.⁴⁵

Araplar Bedevî yaşam stilini benimsedikleri için bir uyarıcı gelmeden düzgün bir yaşam tarzı benimseyemezler. Uyarıcı, bir din veya bir peygamber olabilir ama bir rehber kesinlikle gelmelidir ki Araplar düzenli bir toplum haline gelsinler. Araplar kendilerine gelen dine çabucak adapte olmuşlardır. Bu noktada Arapların Bedevî olması çok önemlidir. Şehirli olan insanlar bir şeye inanırken daha temkinli olurlar. Araplarda ise böyle bir durum hasıl olmadığından

42 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 365.

43 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 365-366.

44 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 366.

45 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 338-348.

dolayı onlarda toplum yapısı daha doğaldır. Böyle bir toplumu hayır yapar hale getirmek çok zor olmayacaktır. İbn Haldûn Arapları şu şekilde niteler: “Onlar şehirli insandan daha çok asli fıtrata benzerler.”⁴⁶

Diğer bir görüşü ise Arapların mülk siyasetinden uzak olmalarıdır. Soğuk, sert, dar, kıt geçimli bir yaşama sahip oldukları için onların bölgede mülk edinme gibi bir davranışları görülmemiştir. Anavatan kavramı çoğunlukla görülememektedir.⁴⁷

Bedevî olmanın avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Ordu konusunda Bedevîler dezavantajlı konumdadırlar. Bedevî yaşam tarzında bir komutan yoktur, dolayısıyla dağınık bir ordu yapısına sahiptirler. Bundan dolayı şehirli ordulara genellikle yenik düşmüşlerdir.

3.2. Mukaddime’de Berberîler

Araplar ve Berberîler⁴⁸ çok uzun süre bir arada yaşadıkları için birbirlerine benzer kavimlerdir. Bundan dolayı birçok ortak özellikleri bulunmakla beraber farklı özellikleri de vardır.

O, Berberîlerin kendi halkına yaptığı eziyetlerden bahsetmiştir. Halkın nasıl eziyet çektiğine dair örnek verecek olursak; halktan bazı insanlar gıda maddelerine çok kolay ulaşabilirken bazı insanlar ise gıda maddelerine çok zor ulaşmışlardır. Böylece bir gıda krizi ortaya çıkmıştır bu durum da İbn Haldûn tarafından bir zulüm olarak görülmüştür. İbn Haldûn *Mukaddime*’de bu duruma çok ağır sözlerle değinmiş ve Berberîlere ağır ithamlarda bulunmuştur.⁴⁹

Berberîler geçimini genellikle küçükbaş hayvan gütmekle sağlamaktadırlar. Elverişli otlakları bulunduğu için sahralara inmezler ve hayvanlarını kendi meralarında otlatırlar.⁵⁰

46 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 366-367.

47 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 366-367.

48 Berberî; “Kuzey Afrika’daki Cezayir bölgesinde Berberistan halkından veya bu halkın soyundan olan kimse.” Bk. Türk Dil Kurumu (TDK), “Berberî” (Erişim 15 Ekim 2022). İbn Haldûn Berberî isminin anlamını şöyle açıklamıştır: “Hazreti Musa dönemindeki bir kral Berberîleri katleder ve Berberîlerin kendi aralarındaki Arapça konuşmalarını anlamayarak “nedir bu berbere?” demiştir.” İbn Haldûn da bu sözden sonra bu topluluğun isminin Berberî olduğunu savunmuştur. Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 170.

49 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 184-197.

50 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 184-197.

Berberîler savaş durumunda da Araplara benzerlik gösterirler. Savaşlarda Araplar gibi istilacı bir tavır takınarak pozisyon alırlar ve böylece gittikleri yerde refah değil talan olur.⁵¹ Bu kavmin kendi içinde çok fazla asabiyeti mevcuttur. Bundan dolayı kurduğu devletleri çok fazla yaşamamış, yaşasa da çalkantılar peşini bırakmamıştır. Çıkan kargaşalar devleti zayıf düşürmüş, hatta dinden irtida bile etmişlerdir.⁵² Özellikle Endülüs üzerindeki Berberî hâkimiyeti halkın kalbinin nefretle dolmasına ve onlara karşı isyana sürüklemiştir.⁵³ Berberîlerin kendilerine has bir renkleri ve bir bayrakları yoktu. Sultanların isteklerine göre bir flama yaldızlanır ve onu kullanırlardı. Toplum içinde kahinlere çok fazla inandıklarından halk içinde çok fazla kâhin ortaya çıkmıştı. İbn Haldûn bu konuya değinerek Berberîlerin bir mucize beklentisi ile beraber kâhinlere çok fazla önem verdiğini belirtmiştir.⁵⁴

Berberîler Araplar gibi Bedevî bir hayat sürmeyi tercih etmişlerdir. Bunun nedeni Berberî halkı içinde çok fazla asabiyet bulunmasıdır. Bu nedenle insanlar şehirde bir hayat sürmeyi değil konar göçer bir yaşam sürmüşlerdir. Konar göçer yaşamla beraber sanat gelişmemiş ve olduğu gibi kalmıştır.⁵⁵

İbn Haldûn'un tespitlerine göre Berberî halkının yazılarının bozuk olduğu sonucuna ulaşmaktayız. İbn Haldûn'un anlattığına göre onların bazı yazılarını okumaya çalışıldığında bu yazıların çok bozuk ve özensiz olduğu görülmüştür.⁵⁶

İbn Haldûn, Berberîlerin birbirlerini kandırmakta da mahir olduklarını söylemiştir. Bazı kişiler şu anki deyimle dolandırıcılık yaparak geçimlerini temin etmişlerdir. Bu kişiler belli bir yerde kalmayarak, devamlı ve insanları kandırarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁵⁷

51 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 184-197.

52 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 184-197.

53 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 172.

54 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 607.

55 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 648.

56 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 754.

57 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 964.

3.3. Mukaddime'de Türkler

İbn Haldûn hayatının uzun bir dönemini Türk milletiyle birlikte geçirdiği tahmin edilmektedir. Onun uzun süre Türk milleti içinde yaşaması doğal olarak Türkler hakkında da fikir edinmesine sebep olmuştur. Türkler hakkındaki görüşleri Araplar gibi teşkilatsız bir yapı değil, aksine Türk milletinin daha çok teşkilatlı bir yapıya sahip olduğu yönündedir. O, Türklerle yaşamadan önce onlar hakkında araştırma yapmış; objektif ve somut bilgiler ortaya koymuştur.⁵⁸

İbn Haldûn ilk olarak Türklerin yaşadıkları iklim bölgesinden bahsetmiştir. İbn Haldûn'a göre Türkler üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı iklim bölgelerinde yaşamaktalardı. Türkler dünyada doğudan batıya doğru çok geniş bir alanda yayılmışlardır. Devletlerini genellikle doğu bölgelerde kurmuşlar ve o bölgelerde güçlü olmuşlardır.

O, Türk Milletini şöyle tanımlamıştır; cesaretli, güçlü ve hedefleri uğrunda ileri gitmekten çekinmeyen bir millet. Ona göre milli asabiyyete en çok bağlı olan millet Türklerdir.⁵⁹

Türklerin bayındırlık, hayır, sosyal işler gibi ön plana çıkan özelliklerini şöyle anlatmıştır: Türklerin ilme, hayra, hasenata çokça önem verdiğini, ilim konusunda çok ileri olduğunu hatta İran/Faris kökenli olduğu sanılan birçok ilmin Türkler tarafından ortaya konduğunu iddia etmiştir.⁶⁰ Bayındırlık işlerine örnek olarak Kahire'nin bir merkez olmasında Türklerin payı büyük olduğu söylenebilir. Selâhaddîn Eyyübî sonrasında eğer Türkler Mısır'ın ve Kahire'nin yöneticisi olmasalardı şu an ilim ve bilim merkezi olması mümkün olmayacaktı.⁶¹

İbn Haldûn Türklerin bir devleti nasıl yönettiği hakkında bilgi vermiş ve yönetim birimlerini izah etmiştir. Türklerin nâiblik (bakanlık), hassa nazırı (maliye bakanı), vezirlik, yazı işleri vb. organizasyonlar ile devleti yönettiğini anlatmıştır.⁶²

58 Mustafa Parlatan, *İbn Haldûn'un Mukaddimesinde Türkler* (Konya: Ünlem Ofset, 2021), 83-135.

59 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 500-619.

60 Parlatan, *İbn Haldûn'un Mukaddimesinde Türkler*, 83-135.

61 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 15-55.

62 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 697.

İbn Haldûn'a göre Türkler orduda safkan (homojen) olmayı tercih etmişlerdir. Safkan (homojen) bir ordu savaşta cesareti ve stratejiyi iyi yönde sağlamaya yarar gösterir. İbn Haldûn Memlûk devletinde yaşarken Türklerin karma bir ordudan değil saf Türklerden oluşan bir orduyla savaştıklarını görür ve başarısını buna bağlar. Çünkü Türkler çocukluktan itibaren savaş eğitimi almış ve savaşmak üzere yetiştirilmişlerdir. Bu eğitimleri alan askerler savaşta yabancılık çekmemekte ve başarı göstermektedirler. İbn Haldûn Türklerin yaptığı savaşları dört başlıkta toplamıştır. Birincisi; intikama dayanan kabileler arası savaş, ikincisi; düşmanlığa dayanan bozkır savaşları, üçüncüsü; cihat adı verilen dini savaş, dördüncüsü de kendilerine isyan edenlere karşı yapılan savaş. Bu başlıklar Türklerin savaşma nedenlerini gösteren ana kategorilerdir.⁶³

İbn Haldûn Türklerin savaş taktiklerinden de bahsetmiştir. Turan, diğer adıyla hilal taktiğini detaylıca anlatmış ve Türklerin bu taktikle muzaffer olduğunu belirtmiştir. Zira Turan taktiği Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir. Turan taktiği; kurdun avına saldırması, çekilmesi ve pusuya düşürmesiyle özdeşleştirilmiştir. Göktürk yazıtlarında Bilge Kağan babasının askerlerini kurda benzetmektedir. Bozkır çevresinde yüzyıllarca uygulanan taktiğe "Kurt oyunu" denilmektedir. Bu taktik geri çekiliyormuş gibi görünerek düşmanı uygun yerde çevirmekten oluşmaktadır.⁶⁴ İbn Haldûn da Türkler için bir savaş taktiği önermiştir. Önerdiği taktiğin Türkler tarafından da kullanıldığını iddia etmiştir. İbn Haldûn bu taktiği şöyle özetlemiştir; önde oturmuş ok atan okçular, arkalarında saf düzeninde savaşçı askerler, düşman hücumu geçtiğinde okçular geri çıkar savaşçılar ön tarafa geçerek insan bedeninden bir siper yaratmış olurlar. Düşman bu siperleri geçme noktasında çok zorlanır.⁶⁵

Ancak İbn Haldûn'un önerdiği savaş taktiği sonraki yıllarda Türkler tarafından benimsenmemiştir. Bunun sebebi genellikle Türklerin hareketli bir savaş taktiğine sahip olması ve bu durağan savaş taktiğinin kendilerine uygun gelmemesidir.

63 Parlatan, *İbn Haldûn'un Mukaddimesinde Türkler*, 104-105.

64 Eda Durmuş, "Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları", *Gazi Akademik Bakış* 15/29 (Aralık 2021), 243-262.

65 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 534.

Ona göre Türklerin devlet anlayışı bugünkü milli devletler modeline uygundur, yani kavimlere ve şehirlere göre kurulmuş teşkilata sahiplerdir.

Ayrıca İbn Haldûn Türklerin yaşam tarzını Bedevî yaşamın konar göçer biçimine de benzetmiştir. Yine Türklerin sayısının oldukça çok olduğunu ve bu sayının ancak Allah'tan başkası bilemeyeceğini söylemiştir.⁶⁶

İbn Haldûn'a göre Türkler gurura düşkünlerdir ve esaret altında olsalar bile bundan taviz vermezler. Eğer, bir Türk gururunu ezdirirse düşmanlarına zayıf gözükmüş olur. Türkler bir köle veya er olmak istemez, her zaman bir kabilenin lideri veya bir ordunun komutanı olmak isterler. Türkler basit işlere talip olmazlar, her zaman yüksek ve zor işlere talip olurlar.⁶⁷

3.4. *Mukaddime'de Farslar*⁶⁸

İbn Haldûn'a göre Farslar âlemi imar etme noktasında gelişmiş bir kavimdirler. Bu nedenle arkalarında çok fazla eser bırakmışlardır. *Mukaddime'de* Türkler ve Farslar acem olarak geçmektedir ve bundan dolayı bazen bilgi karmaşası olabilmektedir. Çağdaş düşünürlerden Zakir Kadiri Ugan, Hilmi Ziya Ülken gibi alimler *Mukaddime'de*ki bu karmaşıklığın toplum yapılarına bakarak anlaşılabilceği görüşündedirler. Tarihsel olarak baktığımızda da Türkler ve Farslar yakın bölgelerde yaşamışlardır. Bu yüzden İbn Haldûn'un bir kavram ile iki milleti zikretmesi normal görülebilir.

Farslar, Ömer Hayyam (1048-1131), Şehâbeddin Sühreverdî (1145-1191), Taberi (839-923), Nasîrüddin Tûsî (1201-1274) vb. benzeri ilim adamları ile dünya ilim mirasına çok şey bırakmışlardır. İsmi zikrettiğimiz bu ilim adamları din bilimi, dil bilimi, matematik, astronomi, algoritma ve şiir gibi farklı alanlarda eserler ortaya koymuşlardır. Zikredildiği gibi İbn Haldûn'a göre Farslar ilk zamanlarında çok

66 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 242.

67 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 345.

68 Fars; "İran'ın güneybatısında yaşayan halk veya bu halkın soyundan olan kimse." Bk. Türk Dil Kurumu (TDK), "Fars" (Erişim 15 Ekim 2022).

parlak bir medeniyete sahiplerdi. İbn Haldûn böylesine parlak bir medeniyetten ilim olarak geriye ne kaldığını sorgulamıştır.⁶⁹

Bu bağlamda, İbn Haldûn, iklim teorisinde bahsedilen ılıman iklimdeki üç iklim halkını şöyle tanımlıyor:

Bunlar vücutları, huyları gidişatları itidal üzeredirler. Çünkü maişet, mesken, sanat, ilim, başkanlık ve mülk gibi bütün tabii halleri itibari ile mamur bir durumdadırlar. İşte bundan dolayı riyaset, nübüvvet, mülk, devletler, şeriat, ilimler, beldeler, şehirler, kasabalar, binalar, bahçıvanlık, üstün sanatlar ve diğer mutedil haller hep onlarda mevcut olagelmıştır. Arap, Rum, Faris, İsrailoğulları, Yunan, Sind ve Çin milletleri buna misaldir.⁷⁰

İslam düşünürlerinden Ensab ilmi⁷¹ ile uğraşan âlimler ilk başta bunların aynı soydan geldiğini iddia etmişlerdir. İbn Haldûn buna karşı çıkmıştır. Bu bölgede bulunan insanların değişik nedenlerle farklılaştığını söylemiştir. Böylece bu üç iklim kısmında bulunanlar sadece bir sebepten ötürü kendi varlıklarını açıklamazlar. Fiziksel olarak birbirlerine benzeseler de bu coğrafyadan ötürü olabilir fakat aynı soydan geldiklerini açıklamaz. İbn Haldûn'un görüşüne göre insanlar coğrafyadan dolayı birbirine benzeyebilirler ama bu durum onların aynı soydan geldiğini ifade etmez.⁷²

3.5. Mukaddime'de Kürtler

İbn Haldûn Kürtleri de Berberîler gibi Bedevî yaşama daha yakın görmüş ve onların Bedevî yaşamın getirdiklerine uygun yaşadıklarını ifade etmiştir. Örnek verecek olursak; Bedevî milletlerin mülkünün daha geniş olduğunu belirtmektedir. Kürt milletinin de toprakları çoğu zaman geniş olmuştur.

69 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 204.

70 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 263.

71 Ensab İlmi; "Arap literatüründe kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalı için kullanılan bir terim." Bk. Mustafa Fayda, "Ensâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/244-249.

72 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 263.

İbn Haldûn'a göre Türk devletlerinde Kürtler genellikle emniyet teşkilatından sorumlu olmuşlardır. Onlar siyasi ve şer'i hükümler ile beraber toplumsal bozulmayı engellemekle görevli olmuşlardır.

Kürt milletinde savaşlar İbn Haldûn'un Türkler ile alakalı olarak bahsettiği ikinci tip bir savaş olmaktadır, yani düşmanlık ve husumete dayalı savaşlar yaşanmaktaydı. Çünkü İbn Haldûn'a göre bu milletler rızıklarını mızraklarının ucunda aramışlardır.⁷³ Yani kendi geçimlerini bu tür savaşlardan sağlamışlardır. Buna göre daha küçük gruplu savaşlar ve gayri nizami harp şeklinde gerçekleşen olaylar ikinci tip savaş toplumlarında mevcuttur.

3.6. Mukaddime'de Slavlar

İbn Haldûn Slavlar'ın⁷⁴ beyaz tenli olduklarının nedenini yaşadıkları coğrafya ve iklim koşullarına bağlı olduğunu söyler. O, Slavları Türklerin kardeşi olarak görmüştür. Bu durumdan şöyle ifade eder; "Türkler, Türklerin kardeşi olan Türkmenler ve Slavlardır."⁷⁵ Slav ırklarından biri olan Ruslar, Türkler ile siyaseten yakınlaştıkları zaman bu söze atıfta bulunarak Slavların ve Türklerin kardeş olduğunu ve bir noktada anlaşabileceklerini ifade etmiştir.

Sonuç

İbn Haldûn kavimlerden bahsederken onların yaşadığı coğrafyalarının, iklimlerinin yaşam tarzlarıyla ilişkilerini gözlemleyerek karakter yapılarıyla ilgili fikir söylemiştir. Ona göre bu özellikler bir topluma yön vermiş ve yön verecek mahiyettedir. Bu nedenle bir toplum incelenirken zikredilen özelliklerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. O, toplumlarla ilgili analizlerini yaparken kendi dönemine kadar gelen köklü toplumları incelemiştir. Toplumları araştırırken hem çeşitli yazılı kaynakları kullanmış hem de içlerinde yaşayarak okuduklarını teyit etmiştir. Böylece toplumlar hakkındaki verdiği bilgilerin isabetli olduğunu ortaya koymuştur.

73 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 364.

74 Slav; "Rus, Beyaz Rus, Ukraynalı, Leh, Sırp, Hırvat, Sloven, Bulgar, Slovak ve Çek halklarına dillerindeki yakınlık dolayısıyla verilen ortak ad. Bu diller alanında yaşayan etnik grup." Bk. Türk Dil Kurumu (TDK), "Slav" (Erişim 15 Ekim 2022).

75 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 325.

Bu bağlamda İbn Haldûn'un "kavimlerle ilgili tespitleri onun ölümünden sonra da devam etmiş midir?" sorusu çoğu alim tarafından da sorulmuştur. Bu soruya verilen cevaplar yanlış anlaşılmaya açık olmuştur. Çünkü yapılan değerlendirmelerde doğal olarak kavimlerin olumlu ve olumsuz özelliklerine dair tespitler ve öngörüler belirtilmiştir. Değerlendirmeler bazen subjektif bazen de objektif olarak algılanmıştır. Oysa İbn Haldûn kavimlerin özellikleriyle ilgili objektif bir değerlendirme yapmaya çalışmış ve sadece iyi yönleri değil kötü yönlerini de belirtmiştir. Şayet kavimlerin özellikleriyle ilgili çalışmalar daha erken zamanlarda yapılsaydı bugün toplumlar hakkında daha fazla bilgiye sahip olacaktık. Fakat konuyla ilgili çalışmalar sığ olduğundan toplumların ikili ilişkileriyle ilgili öngörüler de sığ kalmıştır.

İbn Haldûn verdiği bilgiler ve ortaya koyduğu teori ile toplumları anlamamıza ışık tutmuştur. Eserinde ele aldığı toplumlar hakkında günümüzde bile geçerli olan tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitler yüzyıllardır hem batı çalışmalarında hem de doğu çalışmalarında önemli bir yer tutmuş ve incelenmiştir. Ayrıca bu ortaya konulan teori sonucunda toplumların din anlayışları, dini tutumları daha aydınlatıcı bir şekilde anlaşılmaya başlanmıştır. Bir tarihçi olan İbn Haldûn bu toplumların tarihi bilgilerine de ışık tutup bu alanda katkı sağlamıştır.

Özetle İbn Haldûn tarihçi, coğrafyacı, siyasetçi ve sosyolog kimliği ile gerek coğrafyalar ve iklimler gerekse toplumlar üzerinde gözlem yapmış, bilgi toplamış ve tespitlerde bulunmuştur. Çalışmamızda onun eserinde yer verdiği bazı toplumların (Arap, Berberî, Türk, Kürt ve Slavların) karakter yapıları, çalışkanlıkları, cesaretleri ve ikili ilişkileri hakkında bilgi verdik. Elbette İbn Haldûn'un tespitlerinin halen geçerli olup olmaması söz konusu coğrafyalar ve toplumlarla ilgili yapılacak fiziki-coğrafya, etnolojik, psiko-sosyal ve sosyo-psikoloji alanlarında yapılacak çalışmalara bağlıdır.

Kaynakça

Ak, Mahmut. "İklim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/28-30. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Arslan**, Şura Dilber. *İbn Haldûn'un Devlet ve Siyaset Teorisi*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bouthoul**, Gaston. *Zihniyetler*. çev. Selmin Evrim. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1975.
- Çağrı**, Mustafa. "Asabiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/453-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Durmuş**, Eda. "Eski Türklerin Savaş Taktikleri ve Savaş Alanındaki Uygulamaları". *Gazi Akademik Bakış* 15/29 (2021), 243-262.
- Fayda**, Mustafa. "Ensâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/244-249. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fayda**, Mustafa. "Bedevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/311-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İbn Haldûn**. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Kırbaçoğlu**, Mehmed Hayri. "Mukaddimeye Yazılan Giriş Bir İntihal mi?". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 1985), 399-415.
- Kırbaçoğlu**, Mehmed Hayri. "İbn Haldûn'un 'Mukaddimesinin Yeni Bir Tercümesi Üzerine'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 1985), 355-363.
- Kızılçelik**, Sezgin. *Sosyoloji Tarihi* 1. 6 Cilt. Ankara: Anı Yayıncılık, 5. Basım, 2020.
- Meriç**, Cemil. *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Basım, 2002.
- Parlatan**, Mustafa. *İbn Haldûn'un Mukaddimesinde Türkler*. Konya: Ünlem Ofset, 1. Basım, 2021.
- Şahin**, Cemalettin- Belge, Rauf. "İbn Haldûn'da Coğrafi Determinizm". *Akademik Bakış Dergisi* 1/57 (Ekim 2016), 439-467.

Şeyban, Lütfi. "Zenate". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/8-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yıldırım, Yavuz. "Türkçe'de İbn Haldûn Üzerine Yapılan Çalışmalar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (2012), 140-174

TDK, Türk Dil Kurumu, "Berberî". Erişim 15 Ekim 2022. <https://sozluk.gov.tr>

TDK, Türk Dil Kurumu, "Fars". Erişim 15 Ekim 2022. <https://sozluk.gov.tr>

TDK, Türk Dil Kurumu, "Slav". Erişim 15 Ekim 2022. <https://sozluk.gov.tr>

